УДК 339.5.01

АНДРІЙЧУК В.Г., д.е.н., професор, Український державний університет фінансів та міжнародної торгівлі, м. Київ
ВАСИЛЬЄВ А.А., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили, м. Миколаїв

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

Проведено емпіричний аналіз впливу зовнішньої торгівлі на економічну безпеку України в контексті двох груп детермінант безпеки, а саме: 1) таких, що пов'язані з безпекою ринкового середовища – стабільність економічних зв'язків, мінливість цін, достатність ресурсів; 2) тих, що охоплюють безпеку учасників ринку (інституційна безпека ринку та особиста безпека громадян). Розроблено рекомендації щодо вдосконалення державного регулювання зовнішньої торгівлі з метою посилення економічної безпеки країни.

In the context of modern state of international trade relations of Ukraine, the empiric analysis of influence of the trade is conducted on economic security of country in the context of two groups determinants of security, namely: 1) such which are related to safety of market environment is stability of economic connections, changeability of prices, sufficientness of resources; 2) and such which foresee security of market participants (institutional safety of market and personal safety of citizens). Recommendations are developed in relation to perfection of government control of international trade with the purpose of strengthening of economic security of country.

Формування сучасних міжнародних економічних відносин вимагає вирішення окремою країною низки завдань соціально-економічного розвитку. Через останній як мінімум досягається економічна безпека суспільства. Одним із завдань створення системи державного регулювання зовнішньої торгівлі, що необхідно для сприяння налагодженню зовнішньоторговельних зв'язків, які посилювали би національну безпеку.

Наразі можемо констатувати, що Україна не підійшла належним чином до вирішення цього завдання. Намагання швидкими темпами отримати політичне визнання на арені економічних об'єднань світу при високому ступені відкритості економіки призводить до погіршення стану економічної безпеки. Досі немає стратегії розвитку торгівлі в контексті безпеки, а також критичної маси інститутів на пріоритетних напрямках міжнародного торговельного співробітництва. Відтак, торговельні зв'язки формуються хаотично як по лінії міждержавного співробітництва, так і на рівні господарських одиниць, що залучені в процеси імпорту та експорту товарів і послуг. В той же час досвід багатьох країн показує, що налагоджена зусиллями держави економічно безпечна зовнішньоторговельна система може стати рушійною силою розвитку України.

Не існує такої моделі економічної безпеки, яку будь-яка країна може однаково успішно застосувати, що обумовлює необхідність створення власної моделі.

Дослідження, проведене нами в процесі формування системної методології економічної безпеки на підставі зарубіжних наукових джерел, показало, що на безпеку країни має вплив певна сукупність детермінант, які умовно були поділені на дві групи, залежно від напряму їх дії [2]. Детермінанти першої групи (I) пов'язані з безпекою ринкового середовища. До них належать: стабільність економічних зв'язків, мінливість цін, достатність ресурсів. До детермінант другої групи (II) нами віднесено інституційну безпеку ринку та особисту безпеку громадян. В основу другої групи, покладено безпеку учасників ринку.

Посилення дії будь-якої з детермінант призводить до наближення країни до одного з небезпечних станів, а саме: 1) втрати провідного

місця в світовій економічній системі, економічна маніпуляція країною; 2) нестача ресурсів для розвитку або утримання виробництва (продовольчі, енергетичні, фінансові); 3) соціальний конфлікт або перспектива війни (громадянської чи за ресурси).

Відтак запропонована модель є комплементарною до тієї парадигми економічної безпеки, що наразі застосовується державними відомствами України. Економічна безпека країни, таким чином, сприймається як такий ступінь захищеності національних інтересів в економічній сфері від реальних і потенційних загроз внутрішнього і зовнішнього характеру, що дає змогу забезпечувати функціонування національної економіки в режимі розширеного відтворення та задовольняти потребам особи, суспільства, держави [1]. У своїй же моделі ми розглядаємо стани національної економіки, за яких вищезгадані потреби неможливо задовольнити.

Основним критерієм економічної безпеки країни офіційно визначено здатність економіки зберігати або, принаймні, швидко поновлювати критичний рівень суспільного відтворення в умовах припинення зовнішніх поставок або кризових ситуацій внутрішнього характеру [1]. Таке формулювання безпосередньо пов'язує безпеку та зовнішню торгівлю.

Зважаючи на вищесказане, є необхідність емпіричної перевірки моделі, що створена для реалій економіки України.

Сучасний стан зовнішньої торгівлі країни дозволяє стверджувати про посилення I групи детермінант економічної безпеки країни, а саме тих, що пов'язані з безпекою ринкового середовища. До таких, відповідно до моделі, належать: забезпеченість ресурсами (1.1), мінливість цін (1.2) та стабільність економічних зв'язків (1.3).

1.1. Україна є залежною від імпорту енергоресурсів. Енергетична залежність України від поставок органічного палива, з урахуванням умовно-первинної ядерної енергії, у 2000-2004 роках становила 60,7 % та характеризується відсутністю диверсифікованих джерел постачання енергоносіїв. У 2006 році рівень залежності України від Росії по нафті, за офіційними даними, становив близько 80 % (90 % – за даними [12]), по газу – понад 70 %. Російські нафтові компанії контролюють понад 85 % нафтопереробних потужностей України, близько 80 % внутрішнього ринку паливно-мастильних матеріалів, увесь обсяг постачання та утилізації ядерного палива, значну частину ринку обладнання для будівництва та ремонту атомних станцій [1]. Згідно з даними World Energy Report 2006 [13], українська економіка посідає п'яте місце в світі за обсягами імпорту природного газу (7,4 % світового імпорту) після таких країн, як США, Німеччина, Японія, Італія. При цьому Україна знаходиться на 31 місці в світі за обсягом ВВП (розрахунок в ПКС) [12].

Проблема недостатності ресурсів загострюється внаслідок значної енергоємності економіки, а також застарілості обладнання енергосистем. Енергоємність ВВП України у 2,6 раза перевищує середній рівень енергоємності ВВП країн світу. Україна посідає шосте місце в світі за встановленими потужностями для виробництва електроенергії (13 ГВт), за рівнем світового виробництва знаходиться на восьмому місці [13]. Приблизно половину (48 %) внутрішнього виробництва електроенергії забезпечують атомні електростанції. Водночас, за даними міністерства економіки, близько 90 % енергоблоків відпрацювали свій розрахунковий ресурс, 40 % устаткування електромереж непридатне для експлуатації [1]. Отже, необхідна масштабна заміна обладнання.

Одним з можливих шляхів вирішення проблеми є нарощування нетрадиційних джерел отримання енергії. Потужним напрямом є розвиток сонячної енергетики, що підтверджується світовим досвідом. Якщо в 1985 році всі встановлені потужності в світі складали 21 МВт, то лише за 2006 р. було встановлено 1744 МВт, що на 19 % більше, ніж у 2005 році. Сумарні потужності в світі складають 5 ГВт.

У 2006 році світове виробництво фотоелементів склало приблизно 2 ГВт. Потужності сконцентровані в Японії, якій належить 44 % світового ринку, а також ЄС – 31%, США – 7 % [9].

Враховуючи вищесказане, держава має створити відповідні умови для імпорту як енергозберігаючих технологій, щоб змінити структуру споживання енергоресурсів, так і устаткування для виробництва енергії нетрадиційними способами, що є необхідним для модернізації виробництва енергоносіїв. Такі заходи приведуть до нейтралізації негативної дії таких детермінант економічної безпеки, як недостатність ресурсів, певною мірою – мінливість цін.

У той же час, зважаючи на можливості вітчизняної атомної та гідроенергетики, з метою посилення експортних позицій, необхідно вирішити технічні проблеми, пов'язані з експортом електроенергії.

1.2. Мінливість цін є другою актуальною для України детермінантою економічної безпеки. Зміст цієї детермінанти полягає в тому, що монотоварність експорту чи імпорту в умовах значної географічної концентрації створює загрозу швидкого зсуву цін внаслідок зміни кон'юнктури ринку або запровадження обмежувальних заходів партнерами. У свою чергу, швидка зміна ціни потенційно призведе до переходу країни в один з небезпечних станів.

В українському випадку проблема поглиблюється вразливою товарною структурою зовнішньої торгівлі. В 2006 році в товарній структурі українського експорту більше половини

обсягу займали дві товарні групи – чорні метали та вироби з них – 42,8 % (16420,1 млн дол.), енергетичні матеріали, продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості – 8,8 % (3387,2 млн). Нарощується експорт за розділами механічне обладнання, машини та механізми – 8,7 % (3330,4 млн), транспортні засоби та шляхове обладнання – 5,4 % (2081,1 млн) [6].

Відтак, внаслідок монотоварної орієнтовнаності експорту, економіка країни є чутливою до кон'юнктури світових ринків, а також обмежувальних заходів країн та блоків-партнерів. Проте, як справедливо вказано в [1], запровадження митних обмежень та квотування щодо основної групи українського експорту – чорних металів – не завдасть критичних збитків вітчизняній економіці, оскільки втрати можуть бути компенсовані за рахунок обмежень з української сторони.

Проблеми для економіки в 2007 році можуть створити самі експортери, які прагнуть використати надані квоти вже в першій половині року. Станом на травень наявні дві диспозиції, по яких використано 63 % та 65 % річної квоти на експорт металопродукції. [5]. В такій ситуації є доцільним затвердити помісячні квоти, на чому в тому числі наполягають експерти ЄС.

У контексті мінливості цін слід звернути увагу на такий показник, як вага цінового чинника нарощування експорту. У 2006 р. темпи приросту фізичних обсягів експорту зростали, але були значно нижчими, ніж темпи приросту у вартісному виразі. Перевищення вартості 1 т експорту в 2006 р. порівняно з 2005 р. торкнулось 32 товарних позицій, на які припадає майже 45% товарного експорту. Щодо семи позицій експорту металургійної продукції (20 % товарного експорту 2006 року) експортна ціна 1 т продукції перевищувала рівень 2005 р. на 21,0-32,7 %. Вартість 1 т трубної продукції зростала в середньому на 6-18 % [4]. Зазначені зміни в цілому підтверджують вплив сприятливої світової кон'юнктури на зростання експорту товарів з України у 2006 році.

У той же час, відповідно до прогнозів зарубіжних експертів на 2007-2009 роки, у зв'язку зі зростанням світових виробничих потужностей прогнозується зниження цін на сталь на 5-7 % на рік, починаючи з поточного року. Рентабельність продукції горно-металургійних комбінатів знизиться, що призведе до зменшення темпів зростання ВВП. У той же час заплановане підвищення цін на газ створить загрозу для галузі з виробництва мінеральних добрив [8].

Зважаючи на вищесказане, згортання експортного потенціалу сировинно-орієнтованих галузей в умовах підвищення собівартості їх продукції обумовлює для України жорстку необхідність застосування заходів для посилення економічної безпеки в напрямі диверсифікації продукції з подальшим домінуванням вітчизняної високотехнологічної продукції машино- та приладобудування [7]. Відтак вважаємо за доцільне здійснення заходів для стимулювання експорту такої продукції та розширення географічної диверсифікації торговельних операцій країни.

Товарна структура імпорту України є також концентрованою. В 2006 році тут перева-жали такі групи: мінеральні продукти – 30 % (13506,2 млн.), механічне обладнання, машини та механізми – 17,5 % (7873,4 млн), транспортні засоби та шляхове обладнання – 11,4 % (5147,1 млн), продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості – 8,6 % (3888,6 млн), чорні метали та вироби з них – 7,4 % (3327,3 млн) [6]. В контексті мінливості цін у сфері імпорту Україна має спрямувати зусилля на диверсифікацію джерел постачання, оскільки відносини з двома основними постачальниками, Росією та Туркменистаном, час від часу ускладнюються внаслідок політичної напруженості.

В 2006 році зменшився вплив на детермінанту "мінливість цін" за рахунок географічної концентрації імпорту та експорту. Приріст товарообороту з ЄС на фоні зниження призвів до врівноваження географічної структури торгівлі України між СНД (38,3 %) та ЄС (32,3 %). Зростає товарооборот з американськими країнами.

Якщо станом на кінець 2005 року частка основного партнера – Росії – в загальному обсязі зовнішньої торгівлі складала 29,4 % [1], то в 2006 році – 26,9 %. Порогове значення показника складає 30 %. При цьому значна сума загального від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі України на 77,04 % складається з від'ємного сальдо торгівлі з Росією. Стан торгівлі в цьому напрямі становить загрозу з огляду на плановані Росією обмеження на імпорт з України (останні заяви щодо металевих виробів), а також зростання цін на імпортовані нашою країною енергоносії. В той же час експорт до Росії в 2006 році зріс проти 2005 року на 15,5 % (імпорт – на 7,7 %), отже, Україна нарощує присутність на ринках РФ. Слід відзначити, що нарощення відбувається за рахунок товарів повного виробничого циклу, а саме машинобудування (експорт якого в 2006 році зріс на 31,3%) [8].

Зважаючи на вищесказане, державі необхідно звернути увагу на заохочення експорту продуктів високого ступеня переробки до країн СНД, зокрема Російської Федерації, а також для розширення присутності на ринках Азії та Америки, для чого створені сприятливі умови через відміну поправки Джексона-Венніка.

1.3. Вплив на економічну безпеку детермінанти "Стабільність економічних зв'язків" проявляється в спричиненні тенденції руху економіки країни до одного з небезпечних станів внаслідок порушення стабільної взаємодії економічних одиниць нашої країни з іншими, протиріч економічних інтересів суспільства та підприємства, проявів недосконалої конкуренції.

Ринкові агенти забезпечують виживання своїх фірм шляхом пошуку стабільних відносин з конкурентами, постачальниками, робітниками, споживачами та державами. Без цього кола "стабільних соціальних відносин" фірми не можуть в подальшому виживати на ринках. У сучасній світовій економічній думці постійно поглиблюється ідея про те, що економічні агенти залежать від стабільності соціальних зв'язків, щоб залишатись конкурентоспроможними [11].

Цілком справедливо підтверджують наявність загроз для стабільності економічних зв'язків визначені в [4] системні негативні чинники, що обмежують зовнішньоторговельну активність, а саме: високий рівень політичної напруженості; торговельні суперечки з найбільшим торговельним партнером – РФ та збереження бар'єрів щодо доступу на ринки ЄС; збереження бюрократичних перепон провадження малого та середнього бізнесу на регіональному рівні; невирішеність завдань технологічної модернізації, що обмежує можливості підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції та підвищення її конкурентоспроможності.

У таких умовах вітчизняним підприємствам важко встановлювати довготривалі коопераційні та торгові зв'язки з іншими країнами. Деякі підприємства долають ці труднощі, про що свідчить зростання внутрішньосекторальної торгівлі з країнами Європи в 2006 р. Проте для подолання означених внутрішніх проблем необхідно спрямувати зусилля на проведення зовнішньоторговельної політики, в основу якої покладено елемент стабільності економічних зв'язків.

До детермінант економічної безпеки другої групи було віднесено такі елементи, як інституційна безпека ринку (2.1) та особиста безпека громадян (2.2).

2.1. Дія детермінанти "інституційна безпека ринку" в напрямку приведення економіки в один з небезпечних станів виникає через відсутність або неналежну активність критичних для ефективної роботи ринкової економіки інститутів. До таких інститутів економіст Д. Родрік в руслі економіки розвитку справедливо відносить: регулюючі інститути, інститути макроекономічної стабілізації, інститути соціального страхування, інститути управління конфліктами [29]. Працюючи разом, цей набір інститутів забезпечує високий рівень економічної безпеки на макрорівні.

В Україні присутній весь спектр критичних інститутів, відтак безпосередньої загрози з боку цієї детермінанти наразі не виявляється. Водночас існує проблема адекватності роботи цих інститутів у зовнішньоекономічній сфері.

Представництво України на пріоритетних напрямках є обмеженим. Наприклад, в минулому році відбулося зниження частки торгівлі з країнами Азії до 17,0 % [7]. Враховуючи геополітичну ситуацію, Україна, навпаки, могла б покращити показники за рахунок торгівлі високотехнологічними послугами з Китаєм, претендуючи на роль плацдарму для експорту КНР в країни Європи. Проблема полягає у відсутності інститутів для розвитку торгівлі. Наприклад, дипломатичний персонал економічної секції посольства України в КНР складає 2 особи, а в торговельно-економічній місії працює 4 особи, при цьому в м. Шанхай, населення якого відповідає 1/2 населення України, чисельність торговельно-економічної місії – лише одна особа [3]. У той же час торговельно-економічне співробітництво Росії та Китаю забезпечується штатом приблизно в 1,5 тис. осіб, з розгалуженим представництвом в регіонах КНР, що дозволяє реалізовувати сумісні проекти, спрямовані на розширення та вдосконалення торгового співробітництва (утворення галузевих асоціацій, спілок, формування та публікація баз даних, влаштування конференції, стажувань, виставок, ярмарків).

Слабке представництво на деяких напрямках позбавляє українців інструмента вирішення конфліктів, що посилюється внутрішніми проблемами української судової системи. Збір відповідних статистичних даних не передбачений, однак досвід свідчить, що значна частина торгових конфліктів вирішується на території інших країн. Така ситуація послаблює зовнішню позицію України, обсяги торгівлі якої складають 97,6 % номінального ВВП [6].

Відтак з точки зору посилення економічної безпеки країни через нейтралізацію інституційної детермінанти, за вважаємо необхідне вжиття заходів для посилення торгово-економічного представництва на стратегічних напрямах торгівлі, а також налагодження функціонування інститутів для регулювання конфліктів.

2.3. Економіст А. Ачарайа справедливо підкреслює, що в минулому головним референтом безпеки була держава, домінувала економічна безпека правлячого режиму або політичної системи [24]. Таким чином, у центрі економічної безпеки опинялась економічна еліта суспільства. З часом безпеку режиму замінює безпека громадян, матеріально задоволені громадяни є менш чутливими до впливу внутрішніх і зовнішніх економічних загроз. Такі зміни пояснюють, зокрема, чому саме економічна безпека довгий час була ключовим компонентом державної політики безпеки у Східній Азії – оскільки допомагала узаконити та зберегти правлячий режим [28]. Програма розвитку ООН визначає окрему особу як референта безпеки та наголошує на таких компонентах безпеки особи, як продовольча безпека, безпека для здоров'я, безпека довкілля, персональна безпека, безпека общини, політична безпека та ін. [30].

Значний рівень обсягів торгівлі по відношенню до ВВП дає підстави стверджувати, що добробут населення значною мірою залежить від задовільного стану зовнішньої торгівлі. Тради-

ційно майже 77 % всього товарного експорту країни припадає на сім регіонів України (Донецька, Дніпропетровська області, м. Київ, Запорізька, Луганська, Полтавська, Миколаївська області) [4]. Структурні зрушення 2006 року пов'язані зі зменшенням частки чотирьох з них (м. Київ, Донецька, Одеська та Полтавська області), що свідчить про зменшення ступеня економічної безпеки. Відтак регулювання зовнішньої торгівлі в напрямку географічної диверсифікації експорту (як і імпорту), забезпечило б посилення економічної безпеки окремих осіб як референтів економічної безпеки країни в цілому.

Аналіз змін у законодавстві за період з листопада 2006 по травень 2007 року, а саме таких нормативних актів, що спрямовані на приєднання України до СОТ та гармонізацію законодавства з ЄС, дає підстави стверджувати, що сучасні ініціативи спрямовані переважно на спрощення митних, банківських та інших процедур, які супроводжують рух товарів і послуг. Хоча були зроблені кроки захисту власників ліцензійних прав, захисту вітчизняного товаровиробника у випадку коливань обсягів операції, змінені функції деяких органів державного регулювання [10-23], але в контексті розглянутих у статті детермінант економічної безпеки, було зроблено недостатньо, що створює потенційні загрози для майбутнього зовнішньої торгівлі України і залишає простір для вдосконалення законодавства.

Таким чином, проведений аналіз дозволяє зробити такі висновки.

Формування сучасних міжнародних економічних відносин вимагає вирішення окремою країною низки завдань соціально-економічного розвитку, в тому числі – пов'язаних із економічною безпекою країни.

Одним із завдань постає створення системи державного регулювання зовнішньої торгівлі, що необхідно для сприяння налагодженню зовнішньоторговельних зв'язків, які посилювали б національну безпеку. Україна поки що не подолала цієї проблеми.

Як показали попередні наукові дослідження авторів, проведені в процесі формування системної методології економічної безпеки на підставі зарубіжних наукових джерел, на безпеку країни має вплив певна сукупність детермінант, які були розподілені на дві групи, залежно від напряму їх дії.

Посилення дії будь-якої з детермінант призводить до наближення країни до одного з небезпечних станів, а саме: 1) втрата провідного місця в світовій економічній системі, економічна маніпуляція країною; 2) нестача ресурсів для розвитку або утримання виробництва (продовольчі, енергетичні, фінансові); 3) соціальний конфлікт або перспектива війни (громадянської чи за ресурси).

Проведено емпіричний аналіз впливу зовнішньої торгівлі України на економічну безпеку в контексті впливу детермінант першої групи, пов'язаних з безпекою ринкового середовища (стабільність економічних зв'язків, мінливість цін, достатність ресурсів), а також детермінант другої групи, в основу якої покладено безпеку учасників ринку (інституційна безпека ринку та особиста безпека громадян).

Розроблено рекомендації щодо вдосконалення державного регулювання зовнішньої торгівлі з метою посилення економічної безпеки країни із урахуванням названих детермінант.

У статті використано результати наукового стажування одного з авторів у 2007 році в м. Пекін, КНР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус Т., Кваша Т., Пащенко Д. Аналітична записка щодо загроз економічній безпеці України. – К.: Міністерство економіки України, 2006. – 25 с.
2. Васильєв А.А. Дослідження економічної безпеки країни в контексті державного регулювання зовнішньої торгівлі // Збірник матеріалів IX міжнародної науково-практичної конференції УАЗТ. – К.: Вид-во УАЗТ, 2006. – С. 236.
3. Інформація про Посольство України в КНР. Дипломатичний персонал Посольства. http://www.ukremb.cn/about/staff/
4. Ключові тенденції зовнішньоекономічної діяльності України у 2006 році в контексті реалізації стратегічних завдань соціально-економічного розвитку / НІСД. http://www.niss.gov.ua/Monitor/Marrch/18.htm
5. Колесников Д. К концу года Украина может остаться без экспорта металлопродукции / http://news.ugmk.info/?from=160&sfera=1&page=0&code=1179318964&#open_news
6. Основні показники соціально-економічного розвитку України за 2006 рік. – К.: Держкомстат (Електронний носій)
7. Основні тенденції зовнішньої торгівлі України за 5 місяців 2006 року та пріоритети зовнішньоекономічної політики. Відділ економічної та соціальної стратегії НІСД. – http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor21/01.htm
8. Селянин Г. Экономику Украины ведут к краху http://www.selyanin.od.ua/pravda/news.php?item.458
9. Солнечная энергетика. http://ru.wikipedia.org/
10. Закон України № 317-V "Про внесення змін до статті 25 Закону України "Про видавничу справу" від 2 листопада 2006 року.
11. Закон України № 316-V "Про внесення зміни до статті 8 Закону України "Про охорону прав на вказання походження товарів" від 2 листопада 2006 року.
12. Закон України № 374-V "Про внесення змін до деяких законів України щодо плати за ліцензію і акцизного збору на виробництво спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів" від 17 листопада 2006 року.

13. Закон України № 357-V “Про внесення змін до Закону України “Про страхування” від 16 листопада 2006 року.
14. Закон України № 356-V “Про внесення змін до Закону України “Про вивізне (експортне) мито на живу худобу і шкіряну сировину” від 16 листопада 2006 року.
15. Закон України № 362-V “Про внесення змін до статті 9 Закону України “Про лікарські засоби” від 16 листопада 2006 року.
16. Закон України № 360-V “Про внесення змін до Закону України “Про зовнішньоекономічну діяльність” від 16 листопада 2006 року.
17. Закон України № 358-V “Про внесення змін до Закону України “Про банки і банківську діяльність” від 16 листопада 2006 року.
18. Закон України № 401-V “Про внесення змін до Закону України “Про державну підтримку сільського господарства України” від 30 листопада 2006 року.
19. Закон України № 402-V “Про внесення змін до Закону України “Про молоко і молочні продукти” від 30 листопада 2006 року.
20. Закон України № 335-V “Про внесення зміни до статті 7 Закону України “Про пестициди і агрохімікати” від 14 листопада 2006 року.
21. Закон України № 403-V “Про внесення змін до Закону України “Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру” від 30 листопада 2006 року. № 404-V “Про встановлення тарифної квоти на ввезення до України цукру-сирцю з очерету” від 30 листопада 2006 року.
22. Закон України № 441-V “Про встановлення ставок вивізного (експортного) мита на лом чорних металів, лом кольорових металів і напівфабрикатів з їх використанням” від 13 грудня 2006 року.
23. Закон України № 400-V “Про внесення змін до Закону України "Про вивізне (експортне) мито на відходи і лом чорних металів” від 30 листопада 2006 року.
24. Acharya, Amitav (2001) ‘Human Security: East Versus West?, IDSS Working Paper, No. 17, Singapore: Institute of Defence and Strategic Studies.
25. Fligstein, Neil. The Architecture of Markets: An Economic Sociology of Twenty. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2001. – pp.19-23.
26. Economy of Ukraine. http://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_Ukraine.
27. Key World Energy Statistics 2006, World Energy Agency, http://www.iea.org/dbtw-wpd/Textbase/nppdf/free/2006/key2006.pdf
28. Leifer, Michael. ASEAN and the Security of South -East Asia. London: Routledge.
29. Rodrik, Dani Globalisation, Social Conflict and Economic Growth, from the webpage of Dani Rodrik (http://ksghome.harvard.edu/~.drodrik.academic.ksg/papers.html).
30. UNDP Human Development Report. – New York: United Nations Development Programme, 1994, pp.355-357.